

MEDHAL-İ İLM-İ HUKUK
TÜRKÇENİN İLK HUKUKA GİRİŞ KİTABI
MÜNİF PAŞA

VakıfBank Kültür Yayınları: 0264
İnsan ve Toplum: 022

MEDHAL-İ İLM-İ HUKUK
İLK HUKUKA GİRİŞ KİTABIMIZ
MÜNİF PAŞA

Hazırlayan
Furkan Şahan

Proje Editörü ve Son Okuma
Halit Çelikyön

Kapak Görseli ve Sayfa Uygulama
Faruk Özcan

Kitap Editörü
Ali Adem Yörük

VakıfBank Kültür Yayınları
Saray Mahallesi
Dr. Adnan Büyükdenez Caddesi
No:7/A1 – Kat 13,
Ümraniye 34768 İstanbul
Telefon: 0 216 285 9571
www.vbky.com.tr - info@vbky.com.tr
Sertifika No: 40141

© Vakıf Pazarlama San. ve Tic. A.Ş., 2023

ISBN 978-625-6385-65-8

Kitabın tüm yayın hakları VakıfBank Kültür Yayınları'na aittir. Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak sınırlı alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir elektronik veya mekanik araçla çoğaltılamaz. Eser sahiplerinin manevi ve mali hakları saklıdır.

Baskı
Turkuvaz Haberleşme ve Yay. A. Ş.
Güzeltepe Mahallesi Mareşal Fevzi Çakmak Caddesi B Blok No: 29/1/1
Eyüpsultan İstanbul
Telefon: 0212 354 3000
Sertifika No: 46403

1. Baskı: Aralık 2023

MEDHAL-İ İLM-İ
HUKUK

TÜRKÇENİN
İLK HUKUKA GİRİŞ KİTABI

MÜNİF PAŞA

HAZIRLAYAN
FURKAN ŞAHAN

MEHMED TAHİR MÜNİF PAŞA (1828-1910)

Antep'te dünyaya geldi. Antep, Kahire ve Şam'da öğrenim gördü. 1853'te Bâbîâlî Tercüme Odası'na Arapça ve Farsça mütercimi olarak atandı. Hâmisi Kemal Paşa ile birlikte gittiği Berlin'de felsefe, doğa bilimleri, hukuk ve iktisat alanlarında dersler takip etti (1855-1857). Döndükten sonra *Muhâverât-ı Hikemiye*'yi yayımladı (1859). *Ceride-i Havâdis*'te muharrirliğe başladı (1860) ve *Mecmua-i Fünûn*'u çıkardı (1862). Ticaret Mahkemesi reisliği, Meclis-i Kebir-i Maarif reisliği, Tahran sefirliği (1872-1877, 1896-1898), Ticaret nazırlığı (1877) ve Meclis-i Fevkalâde-i Sihhiye reisliği (1881-1885) görevlerinde bulundu. Üç kez Maarif nazırlığı yaptı (1877, 1878-1880, 1885-1891). Mekteb-i Hukuk'ta *medhal-i ilm-i hukuk, hikmet-i hukuk* ve ayrıca felsefe ve edebiyat dersleri verdi. 6 Şubat 1910'da vefat etti, Sahrayıcedit Mezarlığı'na defnedildi.

FURKAN ŞAHAN

1991 yılında İzmir'de doğdu. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi mezunudur (2015). 2018'de aynı fakültenin Hukuk Tarihi Anabilim Dalı'nda araştırma görevlisi olarak çalışmaya başladı. 2020'de "Şura-yı Devlet Adliye Dairesi (1868-1872)" adlı yüksek lisans tezini tamamladı. Halen doktora programına devam etmektedir.

İÇİNDEKİLER

Hukukun Cümle Kapısı: İlk Hukuka Giriş Kitabımızın Hikâyesi Ali Adem Yörük	7
---	---

MEDHAL-İ İLM-İ HUKUK

Malumat-ı İbtidâiye	69
---------------------	----

KISM-I EVVEL: ALE'L-UMUM HUKUK İLE HUKUKUN BEYANINA MÜTEALLİK MUHTELİF USÛLLER HAKKINDA OLUP ÜÇ BÂBİ MÜŞTEMİLDİR

Bâb-1 Evvel: Ale'l-umum Hukuk Olup Beş Faslı Hâvidir	77
Bâb-1 Sâni: Hukuk-1 Teamüliye Yani Örf ve Âdetten İbaret Olan Hukuk Beyanında Olup Beş Faslı Şâmildir	85
Bâb-1 Sâlis: Hukuk-1 Mektube Beyanında Olup Sekiz Faslı Şâmildir	93

KISM-I SÂNİ: ALE'L-UMUM HUKUKUN TAKSİMÂTIYLA İŞBU TAKSİMÂTTAN HÂSİL OLAN KISIMLAR ARASINDA MEVCUT OLAN MÛNASEBÂT HAKKINDA OLUP BİR MUKADDİME İLE BEŞ BÂBİ MÜŞTEMİLDİR

Mukaddime: Mehas ve Mevzu İtibariyle Hukukun Kısımları	143
Bâb-1 Evvel: Hukuk-1 Tabiiye ve Hukuk-1 Mevzuaya Dair Olup Üç Faslı Hâvidir	149
Bâb-1 Sâni: Hukuk-1 Siyasiye (Daha Doğrusu Hukuk-1 Umumiye Tabir Olunur Hukuk) Beyanında Olup Üç Faslı Hâvidir	163

Bâb-1 Sâlis: Hukuk-1 Şahsiye Yani Hukuk-1 Eşhâs Beyanında Olup Bir Mukaddime ile Beş Fasla Münkasimdir	299
Bâb-1 Râbi: Hukuk-1 Cezaiyeye Dairdir	317
Bâb-1 Hâmis: Hukuk-1 Düvel Hakkındadır	327

**KISM-I SÂLİS: TARİH-İ HUKUKA MÜTEALLİK OLUP BİR MUKADDİME İLE
ALTI BÂBİ HÂVİDİR**

Mukaddime: Tarih-i Hukuk, Tarih-i Umumî-i İnsaniyetin Bir Şubesidir	339
Bâb-1 Evvel: Ezmine-i Atıkaya Dair Olup Beş Faslı Hâvidir	341
Bâb-1 Sâni: Roma Yani Garb İmparatorluğunun Sukût ve İnkırazından Sonraki Hukukun Tarihine Dair Olup Beş Faslı Hâvidir	355
Bâb-1 Sâlis: Feodalite ve <i>Fief</i> Yani İmaret ve Malikâne Usûlü ile de Tercüme Olunabilen Bir Nev' Atık Tımar ve Zeamet Zamanlarına Dair Olup İki Faslı Şâmildir	367
Bâb-1 Râbi: Âdâtın Ketb ve Tahririne Dairdir	373
Bâb-1 Hâmis: <i>Droit Canonique</i> ve <i>Droit Canon</i> Yani Hukuk-1 Kanuniye Tabir Olunan ve Kiliseye Mensup Olan Bir Nev' Hukuka Dair Olup Sekiz Faslı Müştemeldir	375
Bâb-1 Sâdis: Fransa Krallarının Ferman ve Buyurulduları Hakkındadır	387
Terimler	391
Münif Paşa Çalışmaları	399
Dizin	403

HUKUKUN CÜMLE KAPISI: İLK HUKUKA GİRİŞ KİTABIMIZIN HİKÂYESİ

ALİ ADEM YÖRÜK

*“Mekteb ki kasr-ı şevketidir mülk ü milletin / Mekteb ki rahle-
gâhıdır âyât-ı nusretin...
Sermaye-i saadetidir din ü devletin / Bu müddeâ müsellemdir
şer’ u hikmetin...
Mekteb deyip geçme ki kudsîdir ol makam / Sükkânına, mües-
sisine eyle ihtiram...
Amma mizac-ı asra muvafık da olmalı / Hem ihtiyac-ı halka
mutabık da olmalı...
Ya Rabbi haşre dek ola tahtında ber-karar / Var ise düşmeni,
ola makhûr u tarümâr”.*

Münif Paşa, Tanzimat dönemi devlet adamları arasında medeni-
yet, ilerleme/kalkınma, bilim, yeni eğitim, siyasi-hukuki dönü-
şüm gibi ana yönelişleri faaliyet ve eserleriyle tek başına temsil
edebilecek nadir şahsiyetlerden biridir. 1850’li yılların ikinci ya-
rısından itibaren tercüme/uyarlama yoğunluklu yazı faaliyeti,
gazete yazarlığı ve yeni bir dil/üslup/alfabe arayışı, cemiyetleşme
ve dergicilik çerçevesindeki girişimleri, ıslahatları -bu arada mek-
tepleşmeyi- tahkim eden resmî görevleri, darülfünun/üniversite
hazırlıkları, yaşam tarzı ve sohbet meclisleri ile “yepyeni bir bil-
gi”nin¹ itibar kazanmasına hizmet etmiştir. “Mekteb” adıyla da

1. Ahmet Hamdi Tanpınar, *Ondokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, Çağlayan Kitabevi, 2003, s. 180.

bilinen Terkib-i Bend’inde, iktidar (*şevket*), zafer/yardım (*nusret*), *saadet, mülk ü millet, din ü devlet, şer’ u hikmet, asrın mizacı* ve *hal-kın ihtiyacıyla ilişkilendirdiği “mekteb”i*, haşre dek yaşayacak kut-sal bir makam olarak kurgulamıştır ki *maarifle özdeşleşen hayat hikâyesini, eserlerini, siyasi-fikrî konumunu ve içinde hareket ettiği dönemi/dünyayı layıkıyla tasvir edebilmek için, sözün ba-sında, bundan daha çarpıcı bir ifade bulabilmek güçtür.*²

Münif Paşa’nın, *Medhal-i İlm-i Hukuk* adlı eserini, yer yer dolambaçlı yollara saparak tanıtacağım bu yazıda hayat hikâye-sini ve hukuk ilgisini; *medhal-i ilm-i hukuk* dersinin ihdasını ve Münif Paşa’nın hocalığı deruhde etmesini; dersin işlenişine dair tanıklıkları; ders kitabının basılması, şekli özellikleri, ortaya çık-tığı şartları ve aidiyet sorununu; kitabın içeriği ve model alınan kaynak eserle/mehazla ilişkisini ve bu çerçevede Paşa’nın kaynak metni takip etme ve ondan ayrılma yönündeki tasarruflarını ele almaya çalışacağım.³ “Allâme” tabirinin müsbet ve menfi çağrı-sımlarını bir süreliğine askıya alarak söze kısa hayat hikâyesiyle başlayabiliriz.⁴

2. *Malumat* yayınında (aded: 14, 16, 17 ve 19, Mayıs-Haziran 1310/1894), Bedistân-ı İraniyân’ın son sınıf öğrencileri tarafından yapılan manzum Farsça tercümesi de bulunmaktadır. Ayrıca bkz. M. Kayahan Özgül, XIX. *Asrın Benzersiz Bir Poli-teknîği Münif Paşa*, 2. bs., İstanbul, Dergah Yay., 2014, s. 248-250.

3. Hayat hikâyesi ve faaliyetleri -ana hatlarıyla- Ebuzziya Tevfik, Ali Fuat Türkgeldi, İbnülemin ve Tanpınar’dan izlenebilir. Öncü yazıların yanı sıra farklı özellikleriyle M. Kayahan Özgül ve Ali Budak’ın çalışmaları başta olmak üzere hacimli monografilerin ve metin neşirlerinin önemini hatırlatalım. Münif Paşa’yla ilgili belli başlı çalışmaların kronolojik listesi kitabın sonuna eklenmiştir. Memuriyetleri için bkz. DH.Said.d., 3/246.

4. Hakkındaki literatürde daha çok müsbet taraf ön plana çıkmakla beraber aksi yönde tanıklıklar da vardır. Mesela girdiği her bilgi alanında fazlasıyla iddi-alı olduğu söylenmiştir: “Eslâf ve muasırîni olan ricalden kimseyi beğenmezdi. Kendi nefesine ve malumatına itimadı ise pek fazla idi” (Ali Fuat, “Münif Paşa”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, I/4, Mart-Mayıs 1930, s. 3). Türkgeldi, Paşa’nın bir dostunun ağzından “daha mukaddimâti okurken” kendini “o fennin âlimi

MAARİF'İN ALLÂMESİ

“Ayıntab”lı bir ilmiye ailesine mensup olan Seyyid Mehmed Tahir (Münif Efendi/Paşa), tahsil hayatını, “arûs-ı Arabistan” olarak andığı memleketi Antep, İstanbul’la atbaşı giden ıslah çabalarının yürütüldüğü Kahire ve -aynı zamanda memuriyete başladığı- Şam’da geçirdi. Uğradığı mektep ve medreseler ile babasının ders halkası başta olmak üzere ilim ve edebiyat muhitlerinden azami düzeyde yararlandığı anlaşılıyor. Kahire’de, yenileşen Mısır’ın gidişatını belirleyen kişilerle tanışmış, kendi ifadesiyle -*Telemak* mütercimi Yusuf Kâmil Paşa gibi- *güzel ve yüksek* Fransızca öğrenmeye başlamış; önünde ömrü boyunca geliştireceği yeni bir bilgi-görgü-eylem güzergâhı açılmıştır. İstanbul’a geldikten kısa bir süre sonra Tercüme Odası’na Arapça ve Farsça mütercimi olarak intisap etmişse (1853) de “serde Fransızca’yı ilerletme fikri” vardır. Tercüme Odası’nda, çeyrek asır kadar sonra Mekteb-i Hukuk’un kurucu müdürü olacak olan Alman asıllı mühtedi Hoca Mehmed Emin Efendi’den (Emil Schültz, 1825/1826-1892) Fransızca dersleri almaya başlamış; “bu lisana olan intisabı, âhir-i ömrüne kadar dest-i irfanına musahhar olan kalem-i velûduna zevâl-nâ-pezîr bir sermaye-i feyz u terakki ifâza eylemiştir”.⁶

Hukuk kitaplarıyla ilk karşılaşması da Emin Efendi’nin yönlendirmesiyle olmalıdır. Başka bir vesileyle belirttiğim gibi, 19. yüzyılın ikinci yarısında, hukukun yeni bir bilgi sahası olarak öğretilmesinin gündeme geldiği her bir ıslahat pro-

farz etmek”ten ve bir tür naiflik olarak anlaşılabilir “nazariyatçı”lığının Babîâli’de alay konusu olduğundan da bahsediyor (Ali Fuat, *agm*, s. 3-4).

5. Kızı Ulviye Çınay’dan gelen bu rivayet için bkz. M. Kayahan Özgül, *age*, s. 62.

6. Ebuzziya, “Münif Paşa”, *Yeni Tasvir-i Efkâr*, nr. 251, 10 Şubat 1910, s. 4.

jesinde Hoca Emin Efendi'nin adına rastlanmaktadır.⁷ Cevdet Paşa'nın Fransızca hocası olduğuna dair bir rivayet de vardır. Emin Efendi'nin, 1856 yılında, Tercüme Odası'nda okutulması planlanan Fransızca derslerinde,⁸ Strasbourg Hukuk Fakültesi hocalarından Louis Prosper Auguste Eschbach'ın (1814-1860) hukuka giriş kitabı⁹ ile Emer de Vattel'in (1714-1767) meşhur eseri *Le Droit des gens*'i,¹⁰ ders kitabı olarak belirlemesi, hukukun Osmanlı öğretim süreçlerine dahil edilmesi çerçevesinde kayda değerdir. Talebesi Münif Efendi'nin bu kitapları mütalaa edip etmediğini bilmemekle beraber yeni okur yazarların muteber "kıraat" kitapları arasına katılan bu eserleri tanıdığına şüphe yoktur.

Münif Efendi, 19. yüzyılın siyasi, askerî, hukuki gelişmeleri arasında ısrarla sürdürülen ve kalıcı etkiler bırakan "tamim-i maarif", "usul-i cedide", "taze maarif" politikalarının öncülerinden, hâmisî Ahmed Kemal Paşa'yla bu yıllarda tanıştı. Berlin'e onun maiyetinde giderek Berlin Üniversitesi'nde felsefe, doğa bilimleri, hukuk ve iktisat alanlarında dersler takip etti (1855-1857). İstanbul'a döndükten sonra resmî görevlerin yanı sıra ter-

7. Emin Efendi'nin kısa biyografisi, hukuk eğitimiyle ilgili girişimleri ve Kabûlî Paşa'ya hitaben yazdığı bir arıza için bkz. "Hukuk Reformu Metinleri 23: Hoca Emin Efendi'nin Gözünden Mekteb-i Fünûn-ı Mülkiye'nin İlk Yılları (1860)", haz. Abdurrahman Nur, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, sy. 31-32, 2021 Bahar-Güz, s. 285-290.

8. Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, İstanbul, Eren Yay., 1993, s. 77, dn. 2. Atama belgesinde Emin Efendi'nin, "as-hâb-ı malumat"tan olduğu belirtilmişti (26 Ağustos 1856/24 Zilhicce 1272, İ.HR. 134/6900).

9. *Cours d'introduction générale à l'étude du droit*, Paris/Strasbourg, Delamotte/Derivaux, 1843, 292 s.

10. Eserin 1860'ların ilk yarısında *Tasvir-i Efkâr*'da yayımlanmış Türkçe tercümesini de dikkate alarak Vattel'in eserini ve düşüncelerini inceleyen bir çalışma için bkz. Doğuhan Murat Yücel, "Vattel'in Hukûk-ı Nâs Adlı Eserinde Doğal Hukuk", yüksek lisans, İstanbul Üni. SBE., 2015.

cüme ile telif arasında gidip gelerek yoğun bir yayın faaliyetine girişti. *Muhâverât-ı Hikemiye* (1859); *Ceride-i Havâdis*, *Ruznâme-i Ceride-i Havâdis* (1860-1861) ve Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin yayın organı *Mecmua-i Fünûn*'daki (1862-1864) yazıları bu yılların ürünleri; başka bir bakış açısının mümkün hatta elzem olduğunun ihsas edilmesi, farklı bir üslup, dinî meseleler ile siyasetin askıya alınışı ve gündeme alışılmamış konuların sokulması, bu yayınların bariz vasıflarıdır. Bu açılardan “efkâr-ı cedîde ve hürriyet-perverânenin mülkümüzde ilk mürevvic ve nâşirlerinden... Osmanlı erbâb-ı kaleminin dahi ser-efrâzânından idi”¹¹ tanımlamasına hak verilebilir.

Türkgeldi, üslubu için “âsâr-ı kalemiyesi, öyle coşkun ve taşkın nehirlere değil, hafif hafif akan sığ ve berrak çaylara teşbih edilebilir; vazıhtır, sade ve selistir, zevk ile okunur” der; sayıca artmasına ve yeni eğilimler kazanmasına hizmet ettiği okur kitlesinin beklentilerini ise şöyle dile getirir: “O vakit herkes, mustalah ve muğlak ibareler ve müselsel cümleler ile aynı mevzuların tekrarından ibaret bulunan tarz-ı kadimdeki âsârdan usanmış olduğundan, yeni yeni mevzulara dair seh-lü'l-fehm ibarat ile yazılmış eserlerden zevk alırlardı”.¹² Ebuzziya'nın tanıklığıyla, bu yıllarda, “herkes”te değilse bile, Valide Mektebi ve Bayezid Rüşdiyesi'nden çıkıp Ceridehâne sokağına doluşarak *Ruznâme*'nin çıkışını bekleyen 10-15 yaşındaki çocuklar/gençler gibi zinde bir okur kitlesinde heyecan ve merak uyandırdığı söylenebilir.¹³

Adıyla özdeşleşen Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, bu vesileyle açtığı dersler ve özellikle *Mecmua-i Fünûn* daha çok tanın-

11. *Servet-i Fünûn*, nr. 975, 29 Kânunısani 1325, s. 204.

12. Ali Fuat, *agm*, s. 7.

13. Ebuzziya, “Münif Paşa”, *Yeni Tasvir-i Efkar*, nr. 252, 11 Şubat 1910, s. 1.

masını; Kemal Paşa ve Âli Paşa'nın himayesi, ikbal yolunda serî değilse de pek aksamadan yürümesini sağladı. Hürriyetperverliği “fedai”liğe vardırmayan mutedil tavrı ve erken dönem eserlerini “fünûn-ı cedide”nin yaygınlaşmadığı, Batı dillerine vâkıf olanların az olduğu bir dönemde vermiş olması, şöhret ve kariyerini etkileyen başlıca faktörlerdir.¹⁴ Yabancı dil öğrenme ihtirası, temayüz etmeye başladığı yıllardan itibaren ev sahipliği yaptığı renkli sohbet meclisleri,¹⁵ “buranın ulema sınıfı” ile anlaşamaması¹⁶ ve İstanbul ahalisinin (Ebuzziya'ya göre sadece “erbâb-ı hased ve ashâb-ı taassub”un) “frenk evi” adını taktıkları konak¹⁷ gibi yaşamayı tercih ettiği mekanlar, portresinin ihmal edilmemesi gereken unsurlarıdır.

II. Abdülhamid döneminde, Kemal Paşa'nın izinde, Maarif nazırlığına atanarak vükelâ arasına katıldı (1877). Maarif nazırlığı kariyerinin zirvesidir. Bundan sonra daha çok Maarif nazırlıklarıyla anılacak, kendisi de çoğunlukla adının yanına (mazuliyette veya başka bir görevde ise “sâbıkan” kaydıyla) bu ünvanı yazacaktır. İkinci Maarif nazırlığında, akranlarına göre gecikmeli olarak “vezâretle kâm-yâb oldu” (1880). Yeni padişaha

14. Ali Fuat, *agm*, s. 5.

15. “Filosof-meşreb, hoş sohbet, mahfuzatı çok bir zat olup meclis-i ülfeti tatlı idi. Herkese karşı tevazu ve nezaket gösterir, kimseyi incitmezdi. Şark ve Garbın ulema ve üdebâsı ile ihtilati ve edebî mübahasatı sever ve her birine kendi lisanı ile hitap ederdi. Satranç oyununa merakı olduğundan, kendileri ile alelekser satranç oynardı (Ali Fuat, *agm*, s. 3). Sohbet meclisleri, çevresi ve ilişkileri için bkz. Şemsettin Şeker, *Ders İle Sohbet Arasında - On Dokuzuncu Asır İstanbulunda İlim, Kültür ve Sanat Meclisleri*, İstanbul, Zeytinburnu Bel. Yay., 2013, s. 358-369.

16. “Buranın ulema sınıfı ile ihtilati pek sevmez, onlar da adem-i mübalat isnadı ile kendisine sokulmazlardı” (Ali Fuat, *agm*, s. 3).

17. Ebuzziya, “Münif Paşa”, *Yeni Tasvir-i Efkâr*, nr. 251, 10 Şubat 1910, s. 5. Ebuzziya “köhne binalar” arasında kalmış “bu evceğiz”de bir “başkalık” olduğunu da söylüyor. Mesela “pencerelerinden mahud kafesler hazf olunarak yerine pancur dediğimiz persienneler tatbik edilmiş idi...” (aynı yer).

ekonomi-politik/ilm-i servet dersleri verdi, el üstünde tutuldu, mazuliyet dönemlerinde bile görüşlerine başvuruldu; bazı sözlerini *entrika* olarak algılayan padişahı uykusuz bıraktığı, can korkusuna düşecek kadar iltifatından mahrum kaldığı da oldu.¹⁸

1880'lerde, Maarif nazırlığından ayrılması ve aşağıda biraz daha açacağım Mekteb-i Hukuk hocalığı vesilesiyle yazı hayatında yeniden verimli bir dönem başladı. 1890'ların başından itibaren hayatını bir iki kelimeyle özetlemek gerekirse idbar, sefaret/gurbet ve inziva zikredilebilir. Ömrünün son yirmi yılı, bir devlet adamı ve edip olarak, büyük oranda sıkıntılarla geçmiştir denilebilir. Saray'la ilişkileri kötüleşti; kamuoyundaki itibarı sarsıldı; mektep mezunları/uzmanlar arttıkça, ilmî-fikrî-edebî birikimini övmekten çok eleştirmek için kullanılan "çeşitli alanlarda geniş ansiklopedik malumat sahibi" tanımlaması yaygınlaştı;¹⁹ Jöntürkler için mühim bir isim olduğunu söylemek de zor. II. Meşrutiyet'e yetişmiş olmakla beraber yaşı, hastalıkları ve siyasi-fikrî ortamdan ötürü varlık göstermesi zaten mümkün değildi. 1910 yılında vefat ettiğinde, geride hayat hikâyesiyle özdeşleşen *maarif* kavramının bilimden kurumlara (meclis/komasyon, nezaret), eğitim-öğretimden hayat tarzına, ahlâka ve zihniyete uzanan zengin çağrışımlarının şekillendirdiği bir isim bıraktığını, hak-

18. Türkgeldi, II. Abdülhamid'le ilişkilerine dair önemli bir belgeyi (Y.EE., 3/59) yayımlamış, İbnülemin ise bu vesileyle teyit edici bir hatırasını nakletmiştir.

19. "Kendisi ihata-i kâmile sahibi bir âlim veya edip olmayıp malumât-ı mütenevvi-ayî haiz ve erbâb-ı dânişden madud bir zât idi... mekteplerden lisan-ı ecnebiye ve fûnun-ı cedideye aşına kimseler yetişip de daha ziyade vukuf ile üslub-ı cedid üzere edebî ve fennî âsâr vücuda getirmeye başlayınca ve Münif Paşa da tekaddüm-i zaman ile cevdet-i fikrini muhafaza edemeyince âlem-i edebiyatta eski mevkiini tutmamıştır, meşagil-i resmîyesi de buna hail olmuştur" (Ali Fuat, *agm*, s. 2).

kındaki literatürün de esasen bu çizgi üzerinde oluştuğunu²⁰ belirterek hukuk muallimliğine ve derslerine geçebiliriz.

2

HUKUK MUALLİMİ

Emin Efendi'yle hukuku, Berlin'de takip ettiği dersler,²¹ muhtelif resmî görevleri, bazı yazılarından izlenebilecek dolaylı bağlantılar, hatta öğrenme ihtirası ve kitapseverliği, belli belirsiz bir ilginin işaretleri olarak alınabilirse de Münif Paşa'nın, 50'li yaşlarına kadar hukukla doğrudan ve derinlemesine ilgilendiğine dair kesin bilgilerimiz yoktur.²² Birçok çağdaşı gibi öğretmek için öğrenme veya öğrendiğini öğretme eğiliminde biri için aksi, zayıf bir ihtimal gibi görünüyor.

20. Hakkındaki çalışmaların hacmi itibarıyla, Münif Paşa'nın Tanzimat ricali arasında öne çıkan isimlerden biri olduğu söylenebilir. Bu çalışmalarda, ilk olarak, faal bir devlet adamı ve ansiklopedist bir yazar oluşundan kaynaklanan bir çeşitlilik göze çarpmaktadır. Bunun yanı sıra çalışmaları içerik ve yaklaşım itibarıyla şekillendiren bakış açısını göz önüne alırsak; hakkında çağdaşlarına nispetle daha çok ve ayrıntılı çalışmalar yapılmasında, 19. yüzyıldan müdevver *medeniyet, ulûm-fünûn* ve *maarif* gibi büyüklü kavramların *sadece* olumlu çağrışımlar uyandırmaya devam etmesinin payı büyük olsa gerektir. Şüphe yok ki bunların sorunlaştırılmasıyla daha verimli sonuçlara ulaşılabilir. Bu kavramlara dair geniş bilgi ve etraflı değerlendirmeler için bkz. İsmail Kara, "Modernleşme Dönemi Türkiye'sinde 'Ulûm, Fünûn' ve 'Sanat' Kavramlarının Algılanışı", *Din ile Modernleşme Arasında - Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, 7. baskı, İstanbul, Dergâh Yay., 2020, s. 136-215. Bu yazının ek metinlerinden biri Münif Efendi'nin 1862'de *Mecmua-i Fünûn*'da yayımlanmış "Mukayese-i İlm ü Cehl" adlı yazısıdır (s. 173-182). Münif Efendi'nin hükümlerine dair değerlendirmeler için bkz. *age*, s. 139-144.

21. Talebesi Abdurrahman Âdil, Berlin'de hususî surette hukuk dersleri aldığını söylüyorsa da bu bilginin tahkiki mümkün olamadı ("Köpekler Anası Bir Kadın", *Tan*, 15 Eylül 1936, s. 5).

22. Elde etkinliği hakkında ayrıntılı bilgiler olmamakla beraber Ticaret mahkemesi reisliği istisna edilebilir.

“İlm-i hukuk”un üst düzey bürokrat ve aydınların gündemine yerleştiği, hukuk eğitiminde ciddi girişimlerin olduğu, diğer hukuk reformları bakımından da hareketli; siyasi-idari cephe hem bürokrasi, hem de Saray için çalkantılı geçen 1870’ler, aslında bu yönde bir merakın uyanması ve hazırlıklar yapılması için elverişli yıllardı. Münif Paşa’nın yazarlığı açısından durgun geçtiği için izini kolaylıkla süremesek de birkaç işaret anılabilir. Münif Paşa, henüz 1873 yılında, Sadrazam Şirvanîzâde Rüşdü Paşa’ya, sefir olarak bulunduğu Tahran’dan gönderdiği bir lâyi-hada kanunlaştırma alanındaki eksikliklere dikkat çekmiş ve *he-men* bir hukuk mektebi kurulması gerektiğini söylemişti.²³ Mekteb-i Hukuk-ı Sultanî’nin faal olduğu dönemde Maarif nazırlığı yapmış, ayrıca Mekteb-i Hukuk’un Şura-yı Devlet’teki kuruluş görüşmelerine katılmıştı. Lakin emsallerinin ajandasında da rastlanabilecek bu hususları, ileri düzeyde bir ilgi ve uğraşın delilleri sayamayız. Münif Paşa, bu yıllarda hukukla ilgili konulara daha çok eğilip okumalar da yapmış olabilir; ancak bu alanda eserler vermesi için hukuk mektepleşmesi fikrinin semere verdi-

23. Layihanın ilk bendi *ulûm ve maarif*, ikincisi *hukukla* ilgilidir. Önemine binâen ilk iki bendi buraya alıyorum: “[1.] Hafi olmadığı vechile zamanımızda dâhilen refah ve saadet-i hal ve haricen nüfuz ve iktidar istihsâli mutlakan ulûm ve maarifin neşr u tamimine mütevakkıf olduğundan bu madde-i hayriye her türlü tedâbir-i ıslahiyenin akdem ve ehemmidir. Şimdiye kadar taraf-ı saltanat-ı seniyyeden bu yolda vukû bulan mesai derece-i kifâyeden pek dûn olduğundan hadd-i lâyıkına îsâli hayr-hahân-ı memleketin e’azz-i âmâlidir. [2.] Her türlü mehâkim-i nizamiye için iktiza eden kavânin ve usul-i muhakemât henüz mevcut veyahut mükemmel olmadığı gibi hakikaten ehil denilecek memurları dahi pek azdır. Bir taraftan kavânin-i lâzîmenin ikmâli ve diğer taraftan dahi icâleten fenn-i hukukta malumatlı memurın yetiştirilmek üzere hemân bir hukuk mektebi küşâdı iktiza eder”. Devamında askerliğin müslümanlara hasredilmesinin zararları, tarım zanaat ve ticaret, vergi usulü, bütçe, dış politika, eyalât-ı müm-taze ile ilişkiler, hilafet ve İslâm devletleriyle ilişkiler, askeri ve ticari ihtiyaçlara göre yol yapımı, sefaret ve şehbenderlik memuriyetlerinin bir usule bağlanması ve aşiretlerin yönetimi gibi “külliyyât-ı umûr”u ele alıyor (Y.EE. 91/38).

ği; kendisinin de Mekteb-i Hukuk'ta hukuka giriş (*medhal-i ilm-i hukuk*) ve hukuk felsefesi/hukuk felsefesi tarihi (*hikmet-i hukuk/tarih-i hikmet-i hukuk*) derslerini deruhde ettiği 1880'leri beklemek gerekecektir.²⁴ (*Medhal-i İlm-i Hukuk*'u merkeze aldığımız için bu yazıda *hikmet-i hukuk*la ilgili bir içerik değerlendirmesi yapamasak da sürekli birlikte andığımız bu iki ders ve bunlara ait kitapları/notları, Münif Paşa'nın temel hukuk bilimleri ile ilgili mesaisinin ayrılmaz iki parçası olarak birlikte mütalaa etmek gerekmektedir).²⁵

Münif Paşa, Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne'nin açılış merasimine (17 Haziran 1880, Perşembe), Maarif nazırı ve mektebin *medhal-i ilm-i hukuk* ve *hikmet-i hukuk* muallimi olarak katıldı. 14 Haziran 1296 (26 Haziran 1880) tarihinde ilk dersini verdi.²⁶ İster kendisi talep etmiş olsun, isterse “lutfen kabul buyurmuş” olsun, bu iki ders Münif Paşa tarafından okutulmak üzere programa eklenmiştir. II. Abdülhamid, on beş yıl kadar sonra, tatsız geçen bir görüşmenin ardından Münif Paşa'ya “kendileri hangi mektepten diplomayı haizdirler... yedinizde diploma bulunmadığı halde bir

24. Mekteb-i Hukuk'la ilgili bilgileri şu çalışmamdan aldım: “Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)”, yüksek lisans, Marmara Üni. TAE, 2008. Ek bilgiler için Ebül'ulâ Mardin'in belge neşri ile Mehmed Nâzım Bey'in günlüğüne bakılabilir: Ebül'ulâ Mardin, “Hukuk Müessesesi Tarihi: Hukuk Mektebi'nin Tarih ve Suret-i Tesisine Ait Malumat ve Vesâik”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, sy. 28, 2019 Güz, s. 155-253; Mehmed Nâzım, *Mekteb-i Hukuk Günlerim*, Ankara, TTK Yay., 2014.

25. Sabit Efendi'nin *Medrese-i Hukuk* dizisinden çıkan *Hikmet-i Hukuk*, Gökhan Doğan tarafından yayımlanmıştır: Konya, Çizgi Kitabevi, 2016, 371 s.; ayrıca bkz. dipnot 50.

26. TRT-Leon Hancıyan koleksiyonundaki bir defterin sonlarında, Münif Paşa'nın ilk dört dersinde tutulmuş notlar vardır. Notların üzerinde ilk dersin tarihi belirtilmemiştir. 2. ders 21 Haziran 1296 (3 Temmuz 1880), Cumartesi günü yapılmıştır. *Medhal-i ilm-i hukuk*, haftada bir saat okutulduğu için ilk dersin tarihini 14 Haziran 1296 olarak verdik (TRT.MD.d., 531/2).